

SUMMARY

The article presents analysis of the English didactic term's semantic structure with the help of the semantic differential method (measurement of meaning). The experiment is done on the basis of four semantic categories: category of participant, category of place (educational establishment), category of time (educational periods), category of didactic methodology. Positive and negative points of the semantic differential method (measurement of meaning) are represented

Key words: didactics, didactic term-term stimulus, semantic differential.

Олена СИНЧАК

© 2009

Науковий керівник к.філол.н., доц. Сваричевська Л.Ю.

РИТОРИКА: ЕКСПАНСІОНІЗМ ЧИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ?

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто зв'язки риторики з іншими науками і дисциплінами: граматику, стилістикою, семіотикою, герменевтикою, поетикою та лінгвістикою тексту. Зроблено спробу розмежування лінгвістичної і риторичної концепцій мови.

Ключові слова: експансіонізм, риторика, граматика, стилістика, семіотика, герменевтика, поетика, лінгвістика тексту.

Експансіонізм (від лат. *ex* – із-, ви-; *pandere* – розпускати, розширювати, розправляти) як парадигмальна риса сучасної лінгвістики (Слена Кубрякова) виявляється у розширенні меж науки про мову. Унаслідок пошуку нових підходів формуються цілі дисципліни (комп'ютерна лінгвістика, лінгвістика тексту, лінгвістика мовленнєвих актів) і навіть окремі науки (психолінгвістика, соціолінгвістика, семантика синтаксису). У результаті таких тенденцій теоретичні межі мовознавства розмиваються; тривають суперечки стосовно предмета його дослідження [9, с. 208-211]. А відтак, вкотре з'являється потреба охарактеризувати відношення між різними мовознавчими царинами.

Зокрема, у зв'язку з відродженням риторики, яке спостерігається зі середини ХХ століття, постає питання про її стосунок до лінгвістики. Тому мета нашої розвідки – окреслити місце риторики в системі наук про мову, з'ясувавши зв'язки першої з граматику, стилістикою, поетикою, а також герменевтикою і семіотикою.

Риторика, граматика і логіка – «мовні мистецтва», що становили античний тривіум. «Сім вільних мистецтв», творцем концепції яких вважають софіста Гуппіуса, сучасника Сократа, запровадив у V ст. н.е. римський правник Мартін Капелла [22, с.14]. Відкривали їх саме «мовні мистецтва», визнані основними дисциплінами навчання в античності, а потім і в середньовіччі.

Тривіум був не тільки внутрішньо пов'язаною, але й упорядкованою моделлю мови: граматика займалась правильністю, тобто власне мовою, риторика – переконливістю, себто позамовною дією, і логіка мала справу з правдивістю, або референцією, зв'язком зі світом речей [20, с. 72].

За такою концепцією, риторика “надбудовується” над граматику і логіку (діалектику). На думку польського дослідника Єжи Зьомека, це не означає, що риторика є «розширеною граматику», як твердив Джордж Кеннеді. Хоча сфери обох сходяться, проте їх принципи різняться:

<i>граматика</i>	<i>риторика</i>
• незалежна від людини парадигма правил, накинута	• набір операцій, створених у певній культурі, які

ззовні;

• граматичні правила
конвенційні, обов'язкові, всезагальні

дозволяють висловлюватись
оригінально;
• правила риторики
неконвенційні,
обов'язкові/необов'язкові,
невсезагальні.

«Риторика саме тим відрізняється від мови (природної і граматичної), що не має незалежних від людини стислих і визначених парадигм, а є сукупністю операцій, створених певною культурою. Мовою можна послуговуватись, не маючи теоретичних знань... Натомість риторики треба навчатись... як система вона існує тільки завдяки тому, що успадковується разом із культурою» [22, с. 15].

Крім того, визначаючи зв'язки риторики з граматикою та логікою, важливо брати до уваги її роль у конкретний період історії. Адже риторика домінувала в тривіумі тільки за античності, у ранньому середньовіччі її місце зайняла граMATИКА, а у пізньому – логіка [15, с. 91].

Мал. 2. Тривіум у VII-X ст.

Мал. 3. Тривіум від XI ст.

Новий розподіл у межах тривіуму узаконила реформа Петра Рамуса (XVI ст.). Розбудовуючи діалектику як окрему науку, він відділив її від риторики і граматики. У результаті, діалектика стає мистецтвом доведення і роздумів, які ведуть до спільного висновку, до істини. Риторика ж, віддавши їй *inventio*, *dispositio* та теорію аргументації, звукується до стилю (*elocutio*) і виконання (*actio*), тобто втрачає вагу в освіті і зневажливо прирівнюється до схоластики. За граматиною закріплюється правильне мовлення, тобто нормативне вживання слів (етимологія), звуків (просодія), розміщення слів (синтаксис). Відомо, що антична концепція граматики також включала метрику, фігури мови і навіть вступ до поетичного мистецтва [15, с. 90]. Проте реформа П. Рамуса звела її до нормативного вивчення структурних рівнів мови. Таке виокремлення граматики згодом стане важливим кроком на шляху формування мовознавства як самостійної науки [22, с. 45]. Зокрема, у ньому треба шукати витоки структуралістського розуміння мови як системи, або граматики. А відтак, структурна лінгвістика Фердинанда де Сосюра продовжує традицію ренесансної граматики, витісняючи риторику поза сферу мовознавства.

Риторика і семіотика. Сучасні еквіваленти тривіуму розробив Чарльз Моріс, назвавши нове поєднання семіотикою [11, с. 86]. Тобто синтактика зайняла місце граматики, семантика – діалектики (логіки), а прагматика замінила риторику («З історичного погляду, ранньою обмеженою формою прагматики можна розглядати риторику» [11, с. 63]).

ТРИВІУМ НАУК

граматика → синтактика	логіка → семантика	риторика → прагматика
---------------------------	-----------------------	--------------------------

Подібно до риторики, яка вибудовується над логікою і граматиною, прагматика, за Морісом, діє поверх семантичних та синтаксичних правил [11, с. 67].

Тотожність понять «риторика» і «прагматика» у класичній семіології Пірса й Моріса ґрунтується на тому, що обидві вивчають відношення знака до інтерпретатора (слухача чи мовця), тобто описують «правила функціонування мови стосовно учасників комунікації» [13, с.

9]. А відтак, для прагматики = риторики спільними стають теоретичні положення та низка понять:

- 1) уявлення про мову як систему знаків, яку можна використовувати в певних цілях;
- 2) теорія мовленнєвого впливу в риторичі і вплив знака на тих, хто його інтерпретує, – у Моріса;
- 3) розгляд мови в ситуації її вживання мовцями (як визначає Теун ван Дейк, прагматика вивчає «мову в контексті»);
- 4) поняття інтенції (наміру), вибору і розуміння.

Концептуальна відмінність риторики від лінгвістичної прагматики, на думку Наталії Безменової, полягає в тому, що

<i>риторика</i> – мистецтво мовлення як нормалізована діяльність, дескриптивна практика	<i>лінгвістична прагматика</i> – наука про мовленнєву діяльність [13, с. 11].
---	---

Сучасні семіотики також стверджують, що дія риторики простягається в семіотичній площині [15]. Зокрема, Умберто Еко, визначаючи риторичу як «науку про загальні умови спонукального дискурсу», зазначає, що цим аспектом займається семіологія [7, с. 98]. Адже одна з функцій знака – спонукати, викликати емоції. «Аби переконати аудиторію, треба спершу привернути її увагу, чому сприяють тропи, або риторичні фігури, прикраси, завдяки яким мовлення вражає своєю *новизною* та *незвичайністю* і раптом виявляється *інформативним*» [7, с. 101].

Отже, риторична фігура, на відміну від конвенційного знака, вражає своєю оригінальністю. Порушуючи усталеність знака, вона творить новий. До того ж 'фігуральну мову' (*figurative language*) в семіотиці трактують широко (як своєрідний *код*), вивчаючи фігури не тільки словесні, але й візуальні – у живописі, рекламі, кіно. У зв'язку з цим примітно згадати розуміння риторики у статті Юрія Лотмана «Театральна мова і живопис (до проблеми іконічної риторики)»: «риторика – як перенесення в одну семіотичну сферу структурних принципів іншої – можлива і на зіткненні різних мистецтв. Виняткову роль тут відіграють усі семіотичні процеси на межі «слово/зображення» [11]. Щобільше, проаналізувавши коди театру в живописі, російський семіотик показує можливість побудови риторичного тексту не тільки в словесній, а й в інших царинах.

Риторика і поезика. Згідно з трактуванням Арістотеля, риторика, як мистецтво переконувати, різниться від поезики – мистецтва імітувати та репрезентувати. За арістотелівською традицією розмежовує поняття й Віктор Виноградов: «Якщо поезика вивчає структуру літературного твору, не беручи до уваги властивих йому тенденцій «навіювати» і «переконувати», не зважаючи на його потенційний вплив на слухача і незалежно від форм, які здійснюють цей експресивний вплив, пов'язаний з «образом слухача» і з особливим культурно-побутовим контекстом, то риторика насамперед вивчає в літературному творі форми його *побудови за законами читача*» [5, с. 115]. Р. Якобсон характеризує поезику як частину лінгвістики, яка розглядає поетичну функцію (зосередженість на повідомленні заради нього самого) відносно інших функцій мови (денотативної, емотивної, фактичної, конотативної) [14]. За таким трактуванням, поетична, або художня, мова «відрізняється від інших функціональних видів мови особливостями звукової інструментовки, словником, синтаксисом та наявністю ритму, поетичних тропів і фігур» [8, с. 462]. Тобто «поетичність» – це не просто доповнення мовлення риторичними прикрасами, а загальна переоцінка всіх його компонентів [14].

Риторика і стилістика. Первісно стилістика була однією з п'яти складових риторичного вчення (*inventio, dispositio, elocutio = style, memoria, actio*). Проте, відокремившись від риторики, переросла в окрему дисципліну. Експансіювавши риторичні студії мови, стилістика звела їх до вивчення 1) структурної організації суспільно зумовлених різновидів мови – функціональних стилів; 2) мовних одиниць з погляду додаткового експресивно-стильового забарвлення; 3) цілеспрямованого вибору мовних одиниць, згідно зі стильовими та стилістичними нормами [8, с. 600]. Нині стилістика зосереджується головню на текстах (насамперед художньої літератури, ЗМІ) і її завдання полягає не стільки в тому, аби описати формальні особливості текстів заради них самих, скільки, аби показати їх функціональну значущість для інтерпретації цих текстів [21, с. 438]. Ще Віктор Виноградов виділяв стилістику мови як «системи систем», стилістику мовлення (різних видів й актів суспільного вживання

мови) і стилістику художньої літератури (історію та теорію поетичного мовлення, поетику) [5, с. 20]. Окремої уваги заслуговує здійснене мовознавцем розмежування стилістики і поетики:

поетика	стилістика
<ul style="list-style-type: none"> • наука про форми, види, засоби і способи словесно-художньої творчості, структурні типи та жанри літературних творів; • вивчає структури художніх творів у структурно-теоретичному, жанровому та історично-типологічному аспектах, тому в поле її зору потрапляють тільки типові і типологічні особливості індивідуального стилю [5, 160; 168] 	<ul style="list-style-type: none"> • наука про мовні засоби стилю: <ul style="list-style-type: none"> – стилістика мови вивчає функціонування мовних стилів, їх структурні типи; – стилістика мовлення займається соціальними стилями мовлення; – стилістика художньої літератури розкриває естетичну силу структурних форм літератури; • стилістика художньої літератури займається проблемою індивідуального стилю і «стилю письменника» [5, 160-164].

Тобто якщо поетика вивчає типові і типологічні риси художніх текстів, то стилістика, подібно до риторики, – індивідуальні особливості мовлення.

Риторика і герменевтика. Про тісний зв'язок герменевтики з риторикою неодноразово писав Ганс-Георг Гадамер: «Спроможність говорити й спроможність розуміти, очевидно, однакові за розмахом і за універсальністю. Говорити можна про все, і все, що хтось каже, треба розуміти. Тут риторика й герменевтика мають дуже тісний внутрішній зв'язок» [6, с. 273]. До того ж обидві ґрунтуються на універсальній здатності людини. Проте різняться тим, що

герменевтика	риторика
<ul style="list-style-type: none"> • мистецтво розуміння і викладення • завершується читанням • спрямована на інтерпретацію 	<ul style="list-style-type: none"> • мистецтво говоріння і переконання • завершується мовленням • спрямована на безпосередній вплив

Власне текст з погляду герменевтики (а це погляд кожного читача) є «простим проміжним продуктом, фазою в події порозуміння». Герменевтичний підхід різниться від лінгвістичного розуміння тексту як кінцевого продукту, який аналізують «з наміром з'ясувати той механізм, завдяки якому мова як така функціонує». Якщо для герменевтики важить *розуміння сказаного*, то для лінгвістики – «як взагалі можливо щось повідомити, якими засобами пунктуації й подачі знаків це здійснюється» [6, с. 305].

Риторика і лінгвістика тексту споріднює спільне зацікавлення текстовим виміром мови. Як зазначає в есеї «Антична риторика» («*L'ancienne rhétorique*») Ролан Барт, риторика – це «метамова (об'єктом якої є дискурс), поширена на Заході від V ст. до н.е. до XIX ст.» [17, с. 76-77] і визначальна для розуміння його літератури, мови, інструкцій та інституцій. Тобто риторична традиція є метомовою західної культури [17, с. 77].

Окрім культурологічного трактування, Р. Барт пропонує мовознавче розуміння риторики як транслінгвістики, яка займається зв'язим текстом (дискурсом) [2, с. 442]. Власне лінгвістику тексту і риторика пов'язує те, що обидві 1) вивчають одиниці більші за речення (періоди чи цілі побудови – *dispositio*); 2) передбачають структурну сегментацію тексту (за ієрархічними зв'язками між різними рівнями, а також – дистрибуцією в межах того самого рівня); 3) визначають ситуацію, на яку орієнтований зв'язний текст, складовою його структури (контекст).

Зв'язки лінгвістики тексту з риторикою провокують на розмову про власне лінгвістичний та риторичний підходи до вивчення мови. Подібно до розрізнення граматики і риторики:

граматика	риторика
<ul style="list-style-type: none"> • незалежна від людини парадигма правил, накинута ззовні; 	<ul style="list-style-type: none"> • набір операцій, створених у певній культурі, які дозволяють висловлюватись

• граматичні правила конвенційні, обов'язкові, всезагальні

оригінально;
• правила риторики неконвенційні, обов'язкові/необов'язкові, невсезагальні [21, с. 15] –

треба говорити про концептуальну подібність та відмінність лінгвістичного і риторичного поглядів на мову:

		<i>лінгвістика</i>	<i>риторика</i>
<i>с</i> <i>пільне</i>		<ul style="list-style-type: none"> • функціонування мови на рівні тексту (лінгвістика тексту = риторика); • структурна сегментація тексту (висловлювання); • важливість контексту (ситуації); 	
<i>відмінне</i>		<ul style="list-style-type: none"> • подібно до граматики, вивчає структуру мови, норму та її соціальні варіації; • вивчає типове, типологічне, загальне; • розуміння тексту як кінцевого продукту, який аналізують, щоб з'ясувати механізм, завдяки якому мова функціонує (лінгвістика тексту); • важить – як взагалі можливо щось повідомити, якими засобами це здійснюється 	<ul style="list-style-type: none"> • займається новим та оригінальним способом висловлювання; • займається індивідуальним, нетиповим, одиничним; • розуміння тексту як засобу впливу (дії) на інших людей через мову; • важить функціональна та ритуальна функції мовлення.

Хоча традиційне структурне мовознавство і продовжує лінію граматики, проте сьогодні лінгвістика та риторика не стільки суперечать, скільки доповнюють одна одну. Про це, зокрема, свідчить функціональне мовознавство, лінгвістика тексту та прагмалінгвістика, що продовжують традицію вивчення мови, започатковану риторикою.

Щобільше, розглядаючи зв'язки між різними науками про мову, важливо пам'ятати про їх залежність від «органонів», чи загальних методологій, які панують у конкретну епоху. Якщо для Арістотеля «органомом» усіх наук була логіка, то у середньовіччі якийсь час королевою наук вважали риторіку (збереглась графіка з алегоричним зображенням риторики-королеви всіх наук і мистецтв) – доки у ренесансі її місце знову не зайняла логіка, а у ХХ столітті Моріс розгорнув проєкт семиотики як універсальної парадигми, яка б об'єднала всі науки, у тому числі й риторіку.

Отже, відокремлена з тривіуму, риторика була експансійована іншими царинами (стилістикою, семиотикою, поетикою), доки не експансіювала їх сама. А відтак, нині риторика стає «загальною теорією мовної комунікації» [19, с. 210], яка дозволяє поєднати різні аспекти вивчення мовних феноменів: лінгвістичні, логічні, психологічні та естетичні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аннушкин Владимир. *Риторика. Вводный курс: Учеб. пособие.* – М.: Флинта; Наука, 2008. – 296с.
2. Барт Ролан. Лінгвістика текста // *Новое в зарубежной лингвистике.* – Вып. VIII: Лінгвістика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С.442-449.
3. Безменова Наталья А. *Очерки по теории и истории риторики.* – М.: Наука, 1991. – 215с.
4. Безменова Наталья А. Неориторика: проблемы и перспективы (Обзор) // *Семиотика. Коммуникация. Стил:* Сб. обзоров. – М.: ИНИОН, 1983. – С.37-83.
5. Виноградов Виктор. *Проблемы русской стилистики.* – М.: Высш. школа, 1981. – 320с.
6. Гадамер Ганс-Георг. *Истина и метод /* Перекл. М. Кушніра. – Т.2. – К.: Юніверс, 2000. – 478с.
7. Еко Умберто. Побудительное сообщение // *Отсутствующая структура: Введение в семиологию.* – М.: Петрополис, 1998. – С.98-107.

8. Ермоленко Світлага. Стилїстика // *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К., 2000. – С.600-601.
9. Кубрякова Елена. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // *Язык и наука конца 20 века*. – М.: Институт языкознания РАН, 1995. – С. 144-238.
10. Лотман Юрий. Театральный язык и живопись (К проблеме иконической риторики) // <http://philologos.narod.ru/lotman/theatre.htm> від 18.02.2008.
11. Моррис Чарлз У. Основания теории знаков // *Семиотика: Переводы* / Под ред. Ю.С.Степанова. – М.: Радуга, 1983. – С.37-89.
12. Чистякова Ирина, Курилова Анна. *Общая риторика: Учеб. пособие*. – Астрахань: Изд. Астраханского пед. ун-та, 1996. – 199с.
13. *Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики: Сб. обзоров*. – М.: ИНИОН, 1984. – 222 с.
14. Якобсон Роман. Лингвистика и поэтика // *Структурализм: «за» и «против»*. – М., 1975. – С.193-230.
15. Baldwin Charles Sears. *Medieval Rhetoric and Poetic: Interpreted from representative works*. – N.Y.: The Macmillan Company, 1972. – 321p.
16. Chandler Daniel. *Semiotics for Beginners* // <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/semiotic.html>/ від 16.10.2006.
17. Cohen David. Classical rhetoric and modern theories of discourse // *Persuasion: Greek Rhetoric in Action* / Ed. by Ian Worthington. – London – N.Y.: Routledge, 2003. – P.69-82.
18. Genung John F. *The Practical Elements of Rhetoric*. – Boston – N.Y. – Chicago – London, 1960. – 488p.
19. Kraus Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. – Praha: Academia, 1981. – 232s.
20. Rusinek Michał. *Między retoryką a retorycznością*. – Kraków: Universitas, 2003. – 292s.
21. Wales Katie. *A Dictionary of Stylistics*. – London–N.Y.: Longman, 1989. – 504 p.
22. Ziomek Jerzy. *Retoryka opisowa*. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 2000. – 334 s.

SUMMARY

The article deals with the connections between rhetoric and other sciences or disciplines: grammar, stylistics, semiotics, hermeneutics, poetics and text linguistics. The author attempts to describe differences and similarities between linguistical and rhetorical conceptions of language.

Key words: expansion(ism), rhetoric, grammar, stylistics, semiotics, hermeneutics, poetics and text linguistics.